

**AYDINLANMIŞ DEVLET HİMÂYESİNDE BİLİM:
1933 TÜRK ÜNİVERSİTE DEVRİMİ ve
SÜRGÜN ALMAN BİLİM ADAMLARI***

HÜSAMETTİN ARSLAN

(Uludağ Üniversitesi)

Aşağıdakilerin gözleri "benzerlikleri" değil, "farklılıkları" görme eğilimindedir; biz de Türkiye'de üniversitenin bir farklılığın altını çizerek başlayalım. Türkiye'de modern bilim ve üniversite, Batı'da olduğu gibi toplumun kendi iç dinamiklerinin "doğal" ürünü olarak doğmamış, aksine bir başka toplum ve uygarlıktan idhal edilmiştir. Batılıların modern bilimi ve çağdaş üniversiteyi "idhal" edebilecekleri bir başka "Batı," modern Batı'nın "Batısı" yoktur; bizim vardır. Bu, dünya toplumları hiyerarşisinde aşağıda olmanın yazgısıdır. Türkiye'de bilim ve üniversite sorununun uluslararası konjonktürdeki ayağını, bu aşağıda olmaya "yazgılı olma" durumu oluşturur.

Bu tesbit ışığında, Türkiye'de üniversitenin serüveni konusunda şu tür genel sorular yönelmek mümkündür: Bilim ve bilimsel kurumlar, Türk modernleşmesinin neresindedir? Türkiye'nin son ikiyüz yıldır süregelen ve çağdaş araştırmacılar ve yazarlar tarafından "modernleşme", "batılılaşma", "baticılaşma", "sekülerleşme" ve son zamanlarda "globalleşme" gibi kendi-

* Elinizdeki metin, Alman Kültür Merkezi ile Alman Araştırmalar Birliği (DFG)'nin işbirliği ile 5-7 Aralık 1997'de İstanbul Teknik Üniversitesi'nde düzenlenmiş "Türkiye'deki Sürgün Alman Bilimadamları, 1933-45" başlıklı Uluslararası sempozyuma sunduğum bildirim, temel fikirler varlığını korusa da önemli ölçüde dönüştürülmüş biçimindedir.

** Bütün bu kavramlar arasından ben, kendi entellektüel bakış açımın daha uygun bulduğum için, toplumdaki klasik yaşama tarzının giderek "öte dünya"ya angaje olmaktan çıkarak yalnızca bu dünyayla, bu dünya ile ilgili politik, ideolojik, ekono-

leri de önemli ölçüde belirsiz ve tartışmaya açık kavramlarla etiketlenen büyük toplumsal dönüşüm sürecinde bilim adamının, bilimin ve bilimsel kurumların, daha açık bir söyleyişle "bilginin çağdaş ana sitesi" üniversitenin yeri neresidir ve rolü ne olmuştur? Modernleşme sürecimizin ana unsurlarından biri olarak "modern üniversite ve eğitim/öğretim" projesi ne ölçüde başarılı olmuştur? Türkiye'de üniversitenin dünya üniversiteleri hiyerarşisindeki yeri neresidir? Türkiye'de bilim, üniversite ve bilim adamı "Evrensel" Bilim Cumhuriyeti'nin neresindedir?

Elinizdeki metnin Türkiye'deki çağdaş araştırma literatürünün ihmal ettiği bu kapsamlı sorulara cevap veremeyeceği açıktır; bu yüzden o, çok daha mütevazı bir görevi, 1933 Türk Üniversite Devrimi'ni ("reform" kavramı yerine "devrim" kavramını tercih ediyorum; çünkü, bu teşebbüsün "Cumhuriyet ve Ulus Devlet Projesi" diye adlandırabileceğimiz daha kuşatıcı bir "devrim" çerçevesinde, sıralamada "harf" devriminin hemen arkasına yerleştirilebilecek bir "mini devrim" olduğunu düşünüyorum)¹ mercek altına almayı hedeflemektedir.

Bu kontekst içinde, elinizdeki yazının öne sürdüğü, tartışmayı ve savunmayı tasarladığı tez genel hatlarıyla şöyle özetlenebilir: Türkiye'de "bilim, teknoloji, üniversite ve toplum" sorunu, başka herşeyden önce "politik" ihtilafların (*political controversy*) ürünüdür; bu sorun 1933 Türk Üniversite Devrimi'nde, bizatihi modern üniversitemizin 'kuruluş akd'ında/ediminde" mündemiçtir ve muhtemelen üniversitenin diğer tâlî sorunlarının temel kaynaklarından biri, belki de en önemlisidir. Üniversite konusunda bir asra yakın bir süredir devam eden ihtilaf, Türkiye'nin "kültürel muhafazakârları" ile "modern muhafazakârları" arasında cereyan eden bir ihtilaftır. Başlangıç sonucu içerir; sonuçların tohumları başlangıçlardadır. Türkiye'de üniversite sorunu, 1933 Üniversite Devrimi'nde tesbit edilen misyonda ikamet eder. O zamanın entellektüel-militer bürokratlarının ve günümüzün militer ve sivil bürokratlarının bir "klişe" halinde tekrarladıkları üzere, Türkiye'de modern üniversitenin öncelikli misyonu, bilim ve teknoloji üretmekten ziyâde öncelikle modern ulus devlete meşruiyet zemini sağlamak ve Türk toplumunu

mik, askerî, kültürel ve maddî sorunlarla ilgili hale gelmesi anlamında "sekülerleşme" terimini tercih ediyorum.

1 Şu metin "devrim" kavramının anlaşılmasına önemli katkılar sağlayabilir: Theda Skocpol, *States and Social Revolutions! A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge, Cambridge University Press 1979, özellikle 3-43.

"muasır medeniyetin üstü"ne çıkarmaktır. Tesis edilen bu misyon, elbette bilim ve teknoloji üretimini de içine alır. Fakat bunlar üniversitenin öncelikli değil, tâlî misyonlarıdır. Söz konusu bu aslî misyona göre, üniversite, aynı misyonu yüklenmiş olan diğer temel eğitim kurumları gibi, egemen özelliği Türk toplumunu "bilim"e göre yeniden tanzim etmek olan dinamodur. Bir başka ifadeyle, genelde eğitim kurumları, özelde ise üniversite toplumu "modernleştirme/sekülerleştirme"nin dinamolarıdır. Üniversite'nin yüklendiği bu misyondan beklenen nihâf netice ise, İmparatorluk bakıyesi bir halkı "ulus"a dönüştürmektir.

Türkiye'de üniversitenin tesisi ve sonraki gelişimini beirleyici söz konusu siyasî ihtilafı ele almadan önce, bazı ilâve genel tesbitlerde bulunalım. Diğer bütün "modern" kurumlarımız gibi "bilim ve üniversite" de, toplumumuzun ikiyüz yılı aşkın uzun bir zaman dilimini kaplayan "modernleşme" sürecininin parçasıdır; bu yüzden "modernleşme sürecimizin handikapları"nın diğer modern kurumlarımız ne kadar taşıyorsa, bilim ve üniversitemiz de o kadar taşır. Bu handikapları, diğer bütün handikaplarımızı da içeren bir genel handikapla şöyle ortaya koyabiliriz: Toplumumuzun modernleşmesi, dünya toplumları hiyerarşisinde kendi iç dinamiklerinin ürünü "modern" kurumlarıyla birlikte karşı konulamaz ve tehlikeli bir yükselme (bazıları burada "ilerleme" terimini kullanmayı tercih edebilirler) sürecini yaşayan toplumlarla, aynı süreçte ve eş zamanlı olarak "geleneksel" kurumlarıyla "düşüş" (bazıları "gerileme" terimini tercih edebilirler) sürecini yaşayan bir toplumun asimetrik ilişkisi içinde gerçekleşmiştir. Türkiye'nin modernleşmesi, dünya toplumları hiyerarşisindeki "düşüş" seyri sırasında gerçekleşmiştir. Yani, modern Batı'da üniversite "yükseliş/ilerleme" sürecinde ortaya çıkmışken, Türkiye'de bir çöküş sürecinin, daha mutedil bir deyimle, çöküşten kurtulma sürecinin ürünüdür. Bütün krizler çöküşe imada bulunmasalar bile, çöküşler krizlerdir. Türkiye'de üniversite bir krizin ürünü; krizin cisimleştiği mekânlardan biridir ve henüz bu krizi aşmış değildir.

Modern bilim ve üniversite, yaygın ortodoks mitin aksine, "nötr", "objektif", toplumun ve zamanın dışında "kerâmeti kendinden menkul" kurumlar değil, başka şeylerin yanı sıra "politik" kurumlardır da. Modern bilim ve onun sitesi üniversite, aynı zamanda Doğa'nın ve Akıl'ın da sitesidir. Egemen çağdaş "bilimsel" mitolojiye göre, onlar "bir yerde" değil, "hiçbir yerde"dir ve bu halleriyle uluslararası, toplumiçi, devletlerarası ilişkilerin dışındadır. Onlar iktidar ilişkilerinin ve bu yüzden siyasetin dışındadır. Bu "hiçbir yerde"

oluşlarıyla onlar, çağdaş toplumun toplumlar ve sosyal ilişkiler-üstü "evrensel" normları, "nötr" referans noktaları veya daha yerinde bir söyleyişle "evrensel" temyiz mahkemeleridir.

"Akıl günümüzde kurumlaşmıştır. Sokaklarda başıboş dolaşmasına izin verilmiyor. Bu onun bir deli ya da hasta olduğunu ve bizim onu akıl hastanesine tıkmamız gerektiğini (veya tersi de olabilir; akıl, onu akıl hastanesine tıktığımız için hasta veya delidir) gösteriyor. Bu önerileri dışarda bırakma, bu çağrışımları yasaklama yetkim yok. Ben yalnızca, günümüzde aklın üniversite gibi bir kurumun çatısı altına yerleştirildiğini ve bir idarî muhit içinde fonksiyonunu icra ettiğini öne sürmeyi deniyorum. ... Kant "saf" akıldan ve aklın "özerkliği"nden sözetti. Fakat bu tehlikeli bir soyutlamadır; çünkü, akıl daima zâten güç/iktidar sistemlerine gömülü durumdadır. "Akl"ın dile getirdiği şey, büyük ölçüde, sürekli yerinde olan güç/iktidar sistemlerinin fonksiyonudur ve irrasyonel olan, gücün/iktidarın dışında olan şeydir. Gerçekten de o, kurumlaşmış aklın sergilediği gücün/iktidarın özüdür ve bu güç, gücün/iktidarın dışında kalan şeyi "irrasyonel" diye tanımlamaya muktedirdir...²

...Biz akla kurumsal otorite giydirdik. Onu, kesin bir tekniğe ve sabit bir yönteme dönüştürerek değil, ona politik bir otorite verecek, bir rasyonalite-kastı, bir uzmanlar ve profesyonel akıl pratisyenleri loncası yaratarak bir prens, bir arke/kral haline getirdik. İlk Aydınlanma'nın akıl fikri, değişmez otoriteye karşı bir protesto olarak akıl fikri öyle sararıp soldu ki, şu günlerde kendisini akıl diye adlandırdığımız şey, bütün otoritelerin sonuncusu ve en tehlikeli olanıdır. Günümüzde akıl dediğimiz şey, hep birlikte yöneten toplumu oluşturan askerî, teknik ve endüstriyel otoritelerin bantolarınca sıkıca kuşatılmış bir merkezi güçtür/iktidardır".³

Bilim ve üniversite, "nötrlüğü"nü ve "objektivitesi"ni bu "hiçbir yerde" olmaklığından alır. Akıl ve Doğa çağdaş dünyada modern üniversitede tecesüm etmiştir. Akıl ve Doğa nedir? Bilimin ve üniversitenin bize gösterdiği ve sunduğu şeydir. Bilim ve üniversite, Akl'ın ve Doğa'nın sitesi olarak kendisini bize "nötr," "apolitik" kurumlar olarak sundukları için politiktirler. Poli-

2 John D.Caputo, "Postmetafizik Bir Rasyonaliteye Doğru", *İnsan Bilimlerine Prolegomena/Dil, Gelenek ve Yorum*, derleme ve tercüme: Hüsamettin Arslan, İstanbul 2002, 439.

3 Caputo, *a.g.m.*, 445.

tik ilişkilerin dışında olma konumu politik bir konumdur ve buradan "görünmeyen" bir katmerli iktidar ve otorite formu, bir "evrensel temyiz mahkemesi" doğar. Fakat bütün temyiz mahkemeleri politiktir. İktidarlar, iktidarlarının meşrûyetini, tarihin bilinen bütün zamanlarında, evrensel temyiz mahkemelerine dayandırmışlardır.

İmparatorluk çağında, krallar meşrûyetlerini "Tanrı"ya dayandırıyorlardı. Evrensel bir temyiz mahkemesi olarak Tanrı'ya ve onun yeryüzündeki sözcüleri konumundaki entellektüel kilise elitlerine. Batı toplumunun modernleşme süreci ya da başka bir ifadeyle ulus-devletin doğuş süreci içinde, entellektüel dünyamızda pek kabul görmüş bir tarih vermek gerekirse, 1648 Westfalia Barışı'ndan sonra, toplumdaki çatışmalar için nihai karar mercii ve evrensel bir temyiz mahkemesi, nihai meşrûyet kaynağı olarak Akıl ve Doğa'ya başvuruldu. Katoliklerle Protestanlar arasındaki çatışma, Akıl ve Doğa mahkemesine başvuruya çözüldü. Bu önemli bir değişmeye işaret ediyordu: Toplum ve tarihüstü/ya da dışı bir meşrûyet temelinden, yine toplum ve tarihüstü/ya da dışı bir başka meşrûyet temeline geçiş. Doğa'nın ve "Modern Akl"ın armağanı olarak ulus ve ulus-devletin iktidarı böyle bir meşrûyet temelinde doğdu. Ulus-devletin doğuşuyla modern üniversitenin doğuşunun eşzamanlı süreçler olduğunu ise söylemeye bile gerek yoktur. Modern iktidarların meşrûyet kaynağı Akıl ve Doğa'dır; Doğa bize modern bilimin laboratuvarlarının Doğa diye sunduğu şeydir. Modern üniversite Akl'ın iktidar olduğu ve Doğa'nın kendisini ifşa ettiği sitedir. Modernite sürecinin, Ortaçağ'ın Tanrı'sının yerine Doğa'yı ve Akli ikame ettiği de söylenebilir.

Ortaçağ Avrupasında iktidar İmparator ile Kilise üniversiteleri ittifakının iktidarı iken; modernleşme döneminde aktörler değişmiş ve eski iktidarın yerini ulus-devlet ile modern üniversitenin iktidarı almıştır. Fakat iktidarın meşrûyet temeli olarak Tanrı ne kadar toplumun dışında birşeyse, Doğa ve Akıl da o kadar dışındadır. Failer değişmiş, içerik aynı kalmıştır. Monizmin bir türünden başka bir türüne geçiştir söz konusu olan; ama yine de monizm. Çoğul (*plural*) değil, *mono*; demokratik değil totaliter. Bir tek Tanrı'ya inanmak, diğerlerini dışarda bırakmak; Akıl ve Doğa'ya inanmak ise insana ve topluma has olanı dışarda bırakmaktır. Egemen entellektüel ortodoksi şöyle formüle edilebilir: Başka bakımlardan olduğu gibi, politik bakımdan da rasyonel ve doğal olan meşrû, meşrû olan doğal ve rasyoneldir. Bu egemen mitolojinin aksine, bilimi ve üniversiteyi politik yapan şey tam da bu Akıl ve

Doğa normuna uymayan herşeyi meşrûiyet alanının dışına itme tutumunun kendisidir.⁴

Bilimi politik yapan çok daha derinlerde bir unsur vardır ki bilgi ile iktidar/güç arasındaki ilişkidir. Bilgi doğaya egemen olmak anlamında bir güç formu olduğu için değil yalnızca, doğaya egemen olmak, insanlara egemen olmayı beraberinde getirdiği için de bir güç formudur. Doğa boşluktan, iktidar cehaletten nefret eder; mutlak iktidarlar mutlak bilgiye ihtiyaç duyarlar. İktidar ne kadar mutlaksa, ihtiyacı olan bilgi de o ölçüde "kesin ve mutlak" olmak durumundadır. Yalnızca *monolitik* olan kesin olabilir. Bu noktada, modernite sürecinin "kesinlik arayışı"nı mutlak iktidar tutkusunda temellendirmek mümkündür.⁵

Bilimi ve dolayısıyla üniversiteyi "politik" hale getiren bu faktörlere, özelde Türkiye'de bilimi ve üniversiteyi "politik" yapan bir başka temel faktör daha eklenebilir. Bu, modern bilimin ve onun kurumlarının Türkiye'ye girişinde, ve daha sonra 1933 Üniversite Devrimi'nde, hem reform hem de devrim anlamında, ilgili dönüşümü gerçekleştiren aktörlerin meslekten bilimadamları değil, bürokrat-militer "aydınlanmış" entellektüeller olmalarıdır. Politik projeler olarak hem reform hem de devrim siyasî iradeyi gerektirdiğine göre, Türkiye'nin şartlarının da, bilimin ve üniversitenin te'sisini "politik" bir eyleme dönüştürdüğü söylenebilir.

4 Modern bilimle "ulus-devlet" arasındaki ilişki konusunda Stephen Toulmin, *Kozmopolis/ Modernite'nin Gizli Gündemi*, Türkçesi: Hüsamettin Arslan, İstanbul 2002. Meşruiyet tartışmaları için Gerard Delanty ve Patrick O'Mahony, *Nationalism and Social Theory/Modernity and the Recalcitrance of the Nation*, Londra 2002, özellikle ss. 22-25; ulus-devletle üniversitenin ittifakı konusunda Bruno Latour, *Science in Action/How to follow scientists and engineers through society*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1987. Kezâ, Zygmunt Bauman, *Legislators and Interpreters/On Modernity, Post-modernity and Intellectuals*, Cornell University Press, Ithaca-New York 1987, özellikle 8-50.

5 İktidar ve bilim sorununu, Nietzsche, Heidegger ve Foucault gibi iktidar üzerinde yoğunlaşmış düşünürlerin fikirlerinden hareketle en iyi ele alan metinler arasında, metnin genişlemesini önlemek amacıyla burada bir seçme yapmak durumundayız. Bakınız Joseph Rouse, *Knowledge and Power:Toward a Political Philosophy of Science*, Cornell University Press, Ithaca ve Londra 1987; Gary Gutting, *Michel Foucault's Archaeology of Scientific Reason*, Cambridge, Cambridge University Press 1989; ve kezâ, Steve Fuller, *Social Epistemology*, Indiana University Press, Bloomington ve Indianapolis 1991, özellikle s. 60.

Bilimizm, Rasyonalizm ve *Holokost*

Türkiye’de Türk "modernleşmesi" ve dolayısıyla modern bilimin Türkiye’ye girişiyle ilgili olarak yapılan analizler, bu analizlere yön veren bir ideolojiden muzdariptirler. Bu ideoloji bilimizm(*scientism*)’dir. Bilimist yaklaşım, bilimin ve bilimsel bilginin tarihî ve sosyal olanla hiçbir ilişkisinin bulunmadığını ve bu sebeple "nötr" ya da "objektif" olduğu iddiasında bulunduğu için bir ideolojidir; çünkü, kendisinin toplumdaki, kültürden ve tarihten bağımsız, ideolojiler-üstü, toplumsal ilişkiler-üstü ve tarih-dışı olduğunu iddia eden her bakış açısı ideolojiktir. En katmerli ideoloji, ideolojilerden bağımsız ve ideolojiler-üstü olduğu iddiasında bulunarak, "ideoloji" olduğunu gizleyen ideolojidir.⁶

Bir ideoloji olarak bilimizm elbette Batı kökenli modern bir ideolojidir ve bilimin, bilimsel bilginin ve bilimsel doğruların, insanlığın evrimindeki son halkayı oluşturduğunu ve bu sebeple ideolojiden, dinden, metafizikten, ekonomiden, kültür ve dilden, güç/iktidar ilişkilerinden bağımsız ve dolayısıyla "nötr," "objektif" ve "evrensel" olduğunu savunur. Bilimizme göre, hakikatin tek ve biricik kaynağı bilimdir. Bilim, tarih ve toplumdaki her söylemi yargılama imtiyazı bulunan bir söylemler-üstü söylem, daha yerinde bir söyleyişle söylemlerin söylemi, bir temyiz mahkemesidir. Peki, bu üstün konumu nereden alır? Hiçbir yerden ya da hiçbir şeyden; çünkü, o "kerâmeti kendinden menkul" birşeydir. Bilimin tarihî-toplumsal yapılarla ilişkili olduğunu söylemek, bilimin "evrenselliği"ne ve "objektivitesi"ne aykırıdır. O, belirli bir toplumsal yapının ya da belirli toplumsal yapıların ürünü değildir; o herhangi bir uygarlık gibi belirli bir topluma özgü birşey de değildir; o, insanlığın ortak malıdır. Bu içeriğiyle bilimizm, bir "monizm" türü, bir entelektüel totaliter ideolojidir.⁷ Modern bilimin Türkiye’ye girişine bu monist konumdan yola çıkarak bakan araştırmacılar, onun toplumsal, politik, kültürel ve ekonomik yapılarla içiçeliğini görmek istemezler.

6 Bu ideoloji tanımı için kendisi de bir Alman Yahudisi olan ve 1930’lu yıllarda Almanya’yı terkederek İngiltere’ye göçeden ünlü sosyolog Karl Mannheim’in *Ideology and Utopia/An Introduction to the Sociology of Knowledge* (New York 1936) adlı kitabına bakılabilir. Bu tanımla ilgili olarak kezâ bkz. Tim Dant, *Knowledge, Ideology and Discourse/ A Sociological Perspective*, Londra ve New York 1991, 56-76; John B. Thompson, *Studies in the Theory of Ideology*, Cambridge 1984.

7 Hüsamettin Arslan, "Pozitivizm/Bir Bilim İdeolojisinin Anatomisi", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, hazırlayan: Sebahattin Şen, İstanbul 1995, 541-583.

Bilimizm Türkiye’de, yalnızca araştırmacıların değil; aynı zamanda "aydınlanmış" modern devletin de egemen ideolojisidir. Ne tarafından bakarsak bakalım, bilimizm çerçevesi içinde Türkiye’de bilim dinin, bilimadamı "şaman" ya da "imam"ın yerine ikame edilmiş ve her toptan ikame işleminde olduğu gibi bilim, yerini doldurduğu şeyin (bu durumda dinin ve mitolojinin) fonksiyonlarını üstlenmek durumunda kalmıştır. O, topluma yalnızca doğa hakkında bilgi değil, aynı zamanda kuşatıcı bir evren ve hayat açıklaması da sunan bir dünya görüşüdür. Türk modernleşmesine ve modern bilimin Türkiye’ye girişine, bu modernleşme hareketinin bürokrat faillerine ruhlarını armağan eden şey bu dünya görüşüdür. Bilindiği üzere, Türkiye’nin yakın tarihinin yönetici bürokratları entellektüel ya da "aydınlanmış" veya "aydın" bürokratlardır ve bu aydınlanma tam da yukarıda sözünü ettiğimiz bilim ideolojisinin ışığıyla aydınlanmadır. "Bilim"ın ışığıyla değil.

Bu bilim ideolojisinin, modern bilimin Türkiye’ye girişiyle ve özel olarak da 1933 Üniversite Devrimi ile ilişkisi nedir? İlişki, 1933 Üniversite Devrimi’nin faillerinin eylemlerine yön veren ideolojinin "bilimizm" olmasından ve bilimle devlet arasındaki bağdan doğar. Batı’nın modernleşme tarihinde olduğu gibi, Türkiye’nin yakın tarihinde de bilim devletten, dolayısıyla siyasetten ayrı bir şey olarak ele alınamaz. Doğuş ve gelişme aşamaları dikkate alındığında, ulus-devlet varoluşunu kısmen modern bilime, modern bilim de varoluşunu kısmen ulus-devlete borçludur; çünkü modern dünyada bilimin hâmisisi ulus-devlettir. Üniversite ile ulus-devlet, birbirinden tecrid edilerek ele alınabilecek kurumlar değildir. Modern bilim ve üniversite, modern toplumun ve modern devletin dingil çivisidir. Batı Ortaçağının toplum düzeni şu üç kurumun ittifakına dayanıyordu: Kilise ve kilise üniversiteleri, imparatorluk rejimi ve ziraat ekonomisi. Modernite süreci, modern toplumsal düzenlere temel teşkil edecek yeni bir ittifak ortaya çıkardı: Modern üniversite, ulus-devlet ya da modern devlet ve kapitalist ekonomi.

Türkiye’de bu üçlü mekanizmanın kurulmasını bir olay taçlandırır: Entellektüel diaspora. Türkiye’de modern üniversitenin Yahudi kökenli Alman bilimadamlarının Almanya’dan sürüldüğü bir tarihte, 1933’te kurulması, yakın tarihimizin "ilginç" olaylarından biridir. Aslına bakılırsa, Türkiye’de üniversitenin kuruluş edimi, bir "çifte diaspora"yı içerir: Yahudi kökenli Alman bilimadamları diasporası ("*hard diaspora*") ve Darü’l-fünûn’dan rejime muhalif oldukları için tasfiye edilen Türk bilimadamları diasporası ("*soft*" ya da "*light*" diaspora). Elinizdeki yazı, bu çifte diasporanın Türkiye’de üniversitenin kuruluşu ve bugünü önemli ölçüde belirlediğini ve Türkiye’de

yaşanagelen üniversite ihtilafına kaynaklık ettiğini öne sürmeyi deniyor. Hem modern bilim ve "bilimizm", hem sözünü ettiğimiz *hard diaspora* hem de *Holokost* birer modernite süreci fenomenidir ve ortak unsurlara sahiptir.

Türkiyedeki ortalama okur-yazar insanın Nazizm ve *Holokost*'a ilişkin bilinci, "mitik" özellikler sergiler. Bu insanlık dışı olayın sorumlusu, Hitler ve ona bağlılık yemini etmiş kadrolar il onların savundukları ideolojidir. Nazizm, Hitler ve *Holokost*, modern Batı uygarlığının tabii mecrâsında ortaya çıkmış fenomenler değildirler; onlar en kötü durumda, uygarlıktan birer "sapma" ve istisnâî şeyler olarak görülebilirler. Modern Batı iyi; Hitler, Nazizm, *Holokost* ve savaş kötüdürler. Hepsi bu kadar. İkinci Dünya Savaşı'nı Hollywood filmlerinden öğrenen ve konuyla ilgili bilinç düzeyi sinema filmlerinin ötesine geçemeyen milyonlarca "modern" insan, katliamın ve zulmün sorumluluğunu, bir günah keçisine dönüştürdüğü Hitler'e yükleyerek ruhunu temizlemiş ve modern uygarlığımızı temize çıkarmıştır.

Aslında durum, sosyolog Zygmunt Bauman'ın "Modernite ve *Holokost*" (*Modernity and the Holocaust*) adıyla yayınlanan harikulâde çalışmasının da gösterdiği üzere, düşünüldüğü kadar basit değildir.⁸ Bauman'a göre, *Holokost* sorumluluğu yalnızca kişilere, belirli bir topluma, belirli bir ideolojiye yüklenecek bir olay değildir. Düşünülegelenin aksine, *Holokost* yalnızca Yahudi ve Alman tarihlerinde bir olay ya da yalnızca Yahudi ve Alman tarihlerinin bir parçası değildir; o, modern uygarlığın zirvesine ulaştığı bir dönemde, modern ve rasyonel bir toplumda doğmuş bir olaydır ve doğrudan doğruya modern Batı toplumunun ve onun kültürünün bir parçasıdır. O yalnızca Almanlar'ın ve Yahudiler'in problemi değildir, topyekün modern Batı uygarlığının problemidir; o, insanlığın pagan ya da ortaçağ döneminin ürünü değildir, o "modern" bir fenomendir.

Modern toplum, başka şeyler yanında temelde "rasyonel" toplumdur. Modernleşme "rasyonelleşme," rasyonelleşme ise "sekülerleşme"dir. Rasyonalizmin, modern bilim ve modern üniversitenin, modern teknolojinin, mo-

8 Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Cambridge 1995. Modernitenin bu tarzda yorumunun ve eleştirisinin köklerini çok daha gerilere götürmek mümkündür. Modernitenin "soldan" eleştirisinin *luddisme* uzanan kökleri için bakınız, Kevin Robins ve Frank Webster, *Times of the Technoculture! From the Information Society to the Virtual Life*, Londra ve New York 1999. Modernitenin "sağdan", "muhafazakâr" kanattan eleştirisi, burada ele alamayacağım ölçüde zengin bir literatürü içeriyor ve bu yazının gereğinden fazla büyümemesi için, bu literatüre atıfta bulunmuyorum.

dem ulus-devletin, ulusçuluğun ve ırkçılığın doğuşu ve yükselmesi, modernite sürecinin ve modern uygarlığın parçasıdır ve bunlar birbirlerinden ve içinde doğdukları süreçten ve toplumdaki tecrid edilerek anlaşılabilirler.

Elinizdeki yazının amacının, bütün bir modernite sürecini burada ayrıntılarıyla ele almak olmadığı açıktır, ancak modernite süreci hakkında, bu yazıda ele alınan konunun anlaşılmasına katkıda bulunacak bazı genel ve kapsayıcı tesbitlerde bulunmak bir zorunluluktur.

Modernite sürecinin ayırıcı özelliği durumundaki "rasyonalite"nin veya "rasyonalizm"nin modern dönemde tarih sahnesine çıkmış üç dramatik tezâhürü vardır. Bunlardan biri, hiç şüphesiz ulus-devleti, ulus-devlet bürokrasisini, merkezîyetçiliği, üniter toplum ve üniter devlet fikri uygulamalarını, jakobenizmi temsil eden 1789 Fransız Devrimi; ikincisi, Stalinizm ve Stalinist diktatörlük; üçüncüsü ise Alman Nazizmi ve *Holokost*'tur. İnsanlık tarihinin eksileri hanesine yazılmaları konusunda modern entellektüellerin hemfikir olduğu bu üç olayın temelde birleştikleri biricik şey, hem birer ideoloji hem de birer eylem olarak rasyonaliteye bağlılıkları ve faillerinin, insan ve toplum hayatına kendilerine göre yön vermekte bir nihaî düzenleyici ilke, bir nihaî otorite olarak "Akl"a ("modern Akl"a), biricik evrensel ilke ve biricik otorite olarak "Akl"a bel bağlamalarıydı. Modernite sürecinde Akl'a yapılan bu aşırı vurgu, Akıldışı ve Akl'a uygun olmayan unsurların, insan ve toplum hayatından, "akılcı" ilkeler ve kriterlere başvurularak çıkarılmasını gerektiriyordu. Bu "hijyen" hareketi, entellektüel hayatta irrasyonel unsurların bilimden çıkarılması, politik hayatta farklı olanın ortadan kaldırılması denemeleriyle sonuçlandı. Her tür hijyen, kelimenin en geniş anlamıyla, bir arılaştırma, bir "pislikten arındırma", homojenleştirme ve saflaştırma; her saflaştırma ve her homojenleştirme de bir hijyendir. Bu homojenleştirme ve arılaştırma eyleminin entellektüel hayattaki adı "epistemik hijyen (bilimizm)", kültürel ve politik hayattaki adı "kültürel hijyen", "etnik hijyen", "dinî hijyen"dir. Sözkonusu hijyen türlerinin hiçbiri, fiilen de öyle gerçekleştirilmiş olduğu üzere, tek kriter, tek otoriteye, kriterlerin kriteri, normların normu olarak "modern Akl"a başvurulmaksızın gerçekleştirilemezdi. Her hijyen hareketi monolitikdir. Her "hijyen" eylemi, bir projenin ürünüdür ve proje olması dolayısıyla rasyoneldir. 1789 Fransız Devrimi'ne, Stalinist Diktatörlüğe ve Nazizm ve dolayısıyla *Holokost*'a mentalitesini armağan eden şey modernitenin ruhu durumundaki bu rasyonalizm formudur. Fakat rasyonalizm, aynı zamanda "bilimizm"nin de ruhudur.

Bauman'a tekrar dönersek, Modernite ve Holokost, modernitenin yeni şartları altındaki sınır belirleme eğilimlerinin doğurduğu gerilimler, geleneksel düzenin çöküşü, modern uygarlığın bazı özellikleri arasındaki bağlantılar, sözün gelişi, bilimsel retorik, "toplumsal mühendislik" tutkularının meşurlaştırılmasındaki rolü, ırkçı komünal düşmanlık biçimlerinin doğuşu, ırkçılıkla soykırım projeleri arasındaki ilişki ilgi odağına alınmaksızın anlaşılabilir:

"Holokost, kendi başlarına çok sıradan ve genel faktörler arasındaki görülmedik bir etkileşimin ürünüydü ve bu tür bir etkileşim ihtimalinin arkasında büyük ölçüde, politik devletin özgürleşmesi vardı. Siyasal devletin şiddet ve baskı araçları üzerinde kurduğu tekel; yavaş yavaş bütün politika-dışı iktidar/güç kaynaklarını ve kendi kendine yönelen toplumsal kurumları ortadan kaldırarak [onları bir tür hijyene tabi tutarak], şiddet ve baskı araçları üzerinde kurduğu tekel, cüretkâr bir toplumsal mühendislik tutkusuyla toplumsal kontrolden özgürleşmesi vardı.

Holokost fiili bir rasyonel ilgiden doğdu; amacını ve uygulanış tarzını modern bürokrasi geliştirdi. Holokost, bu tür bürokrasi gözönünde bulundurulmaksızın anlaşılabilir. O köklerinden sökülerek henüz yok edilememiş pre-modern bir barbarlığın irrasyonel sızıntısı değildir. Holokost, modernitenin evinde meskûndur ve gerçekten de başka herhangi bir evde, kendi evinde olması imkânsızdı".⁹

Modern bürokrasi teorisi, bizce "bütün zamanların gelmiş geçmiş en büyük sosyologu" Max Weber'e çok şey borçludur ve modern bürokrasiyle rasyonalite arasındaki ilişki, kuşku götürmez bir ilişkidir. Bürokratikleşme, rasyonelleşmedir. Bürokratik kültür insana ve topluma, bir yönetme ve hizaya sokma hedefinin "nesneleri" olarak bakar. Bir "rasyonel faaliyet" olarak bilim için doğa nasıl kontrol altına alınması gereken bir "nesne" ise, bir rasyonel yapı olarak bürokrasi için toplum da kontrol altına alınması, değiştirilmesi, dönüştürülmesi ve düzenlenmesi gereken bir "nesne"dir. Toplum aynı zamanda, çözülmesi gereken bir problemler koleksiyonudur. O, bu yönüyle "toplum mühendisinin ve mühendisliğinin" meşrû hedefidir. Bauman'a göre, bu araçsal rasyonalite ruhu, Holokost türü toplum mühendisliği tarzlarını, çok sayıda bireyi bir amaç uğruna aynı anda harekete geçirme (seferber etme) ye-

9 Bauman, *a.g.e.*, 17.

teneğini ya da yeteneklerini doğurmuştur.¹⁰ Tarihin bilinen bütün büyük "hijyen" yahut "homojenleştirme" hareketlerinin arkasında, tarihin bütün bilinen büyük farklılıklara karşı açılmış savaşlarının arkasında, toplumsal mühendislikler vardır. Normal ve doğru olan rasyonel olan, anormal veya farklı olan "irrasyonel" olandır ve evrensel "Akıl" normuna göre hijyene tâbi tutulmalıdır.

Bilimizme tekrar dönebiliriz. Modernitenin Türkiye'yi ve dolayısıyla 1933 Türk Üniversite Devrimi'ni daha fazla ilgilendiren yanı, rasyonalizmin onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıl Fransası'ndaki tezâhürleri (Aydınlanma, Fransız Devrimi) ve modern bir bilim ideolojisi olan (bilimin kendisi değil) bilimizmdir. Türkiye'de bilimizm, Fransız bilimizminin çocuğudur ve Aydınlanma kaynaklı bu ideolojiden ya da Saint-Simon ve Comte'un "yeni insanlık dini" diye adlandırarak sundukları bir "seküler din"den başka birşey değildir. Bu ideolojinin modern düşünce tarihindeki ilk ve önemli eleştirmenlerinden biri Hayek'tir. Hayek'e göre bilimizm ya da fizikalizm,

"Fizik dilinin biricik evrensel dil olarak kullanma, bilimi üniterleştirme ve onun ahlâkın temeli haline getirme, teolojik herşeyi küçük görme iştiyâkı, ... özellikle de bir büyük ansiklopedi hazırlayarak başkalarının işlerini düzenleme arzusu, hayatı genelde bilimsel ilkeler üzerinde planlama isteğidir".¹¹

Yüzyılımızın akademisyen psikologlarından biri, bilimizm ile komünizm arasında anlamlı benzerlikler bulur ve bilimizmi şöyle tanımlar:

"İnsanlar olarak, değerler evreninin belirli bir yapıya kavuşturulma tarzına kendimizi sonuna kadar adama eğilimindeyizdir. ... Komünistler, bu tipte bir bağlılığı kendi politik görüşleri karşısında geliştirir ve bu yolla komünizmi bir dine dönüştürürler. Bana göre aynı bağlılık bilime de yöneltilmiş olabilir ve bu dini bağlılık türünü bilimizm(scientism) diye adlandırabiliriz. Bu eleştiri anında, yanlış anlaşılmak istemem. Anladığım kadarıyla

10 A.g.e., 18, 66-75.

11 F.A. Hayek, *The Counter-Revolution of Science*, Londra 1964, "Önsöz"; konunun daha yeni ve ayrıntılı bir analizi için Mary Midgley, *Science as Salvation! A Modern Myth and Its Meaning*, Londra ve New York 1992; Tom Sorely, *Scientism and the Infatuation with Science*, Londra ve New York 1991. Bilimin bir din olarak takdiminin tipik örneklerini görmek için bkz. Gertrud Lenzer (ed.), *Auguste Comte and Positivism! The Essential Writings*, New York ve Londra 1975; Krishan Kumar, *Prophecy and Progress: The Sociology of Industrial and Post-Industrial Society*, Harmondsworth 1978.

bu, bilimsel yöntemin bütün fenomenlere uygulanmasını gerektiriyor. ... Ancak, bana göre hayat, parçaları nihai seviyede üniterleştirilemeyecek kadar sübjektif ve bireyseldir".¹²

Bilimist, politik, kültürel, dinî ve gündelik hayatın ve insan hayatındaki başka herşeyin (sözün gelişi, sanatın, felsefenin) bilime, bilimsel bilgiye ve bilimsel yöntemlere göre dizayn edilmesi gerektiğini düşünür. Bu bir gerekliliktir; çünkü, başka bilgi biçimleri ve başka yaşama tarzları, insanlığın evrim skalasının "geri" aşamalarıdır. Bütün bir Aydınlanma düşüncesinin savunduğu gibi, "bilimden başka kurtuluş yolu yoktur ve insanlığın kurtuluşu bilimdedir".¹³

Bilimizm, Newton'ın mekanik evren anlayışı temelinde bir "devrim" fikrini içerir: Bir makina olarak evren anlayışı, bir makina olarak toplum ve insan fikrine zemin hazırlamıştır.¹⁴ Eğer toplum makina gibi bir şey idiyse, tıpkı bir makinanın parçalarının yerine yenisinin takılabilmesinde ya da makinanın sökülüp yeniden kurulabilmesinde olduğu gibi, parçaları sökülerek yerlerine yeni parçalar konulabilir ya da bütünüyle sökülüp yenisi inşa edilebilirdi. "Devrim" fikrinin ve "devrimle" değiştirme ruhunun, yeni bilimsel dünya görüşünde bu tür bir temeli vardı. Hiç kimse, bu tür bir inanç temelinde dayanmaksızın, toplumu kökten değiştirmeye kalkışamaz. Her makro devrim, insanı ve toplumu, yapısı gereği, manipüle edilebilir bir malzemeye dönüştürür. Devrimler bu açıdan ve "değiştirme"nin dozajı bakımından farklılıklar gösterebilirler, ancak "yukardan" devrimlerde "değiştirme"nin dozajı artar ve "değişme" mite dönüşür.

1933 Türk Üniversite Devrimi'nin iyi anlaşılması için, bu devrimi gerçekleştiren siyasî aktörlerin zihni yapılarına bakılmalıdır ve "bilimizm"e ilişkin yorumlar bu bakımdan önemlidir. Bilimizm, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında, aydınlanmış bürokrat entellektüellerin kişiliklerinde "frankofonizm" olarak tezâhür etmiştir. Bunda şaşılacak bir taraf yoktur; çünkü son dönem Osmanlı

12 Helmut Schoek, "Introduction," *Scientism and Values*, ed. H. Schoek ve J. W. Viggins D., Princeton, New Jersey 1960, xv.

13 Aydınlanma ve bilim için, Eric Voegelin, *From Enlightenment To Revolution*, ed. J. H. Hallowell, Duke University Press, Durham-North Carolina 1975; Thomas L. Hankins, *Science and Enlightenment*, Cambridge University Press, Londra ve New York 1985.

14 Floyd W. Matson, *The Broken Image Man, Science and Society*, New York 1966.

reformları, İstanbul ve Paris arasındaki gidiş gelişlerin rahminde şekillenmişti; Türkiye'deki okuryazarlar arasındaki egemen yabancı dil Fransızca'ydı. Ayrıca yalnızca Türk toplumu için değil, bütün dünya toplumları için "modern uygarlığın başkenti" Paris'ti. Dönemin Türkiye'sinin toplumsal şartları dikkate alındığında, bu "frankofon" azınlığa alternatif başka bir "modern" grup da yoktu; onların biricik alternatifleri ya da muhalifleri, bu frankofonlar açısından klasik Osmanlı geleneğinin "gerici" temsilcileriydi. Onlar, modernitenin ruhunu, başka bir deyişle Aydınlanma ve Devrim ruhunu içselleştirmedikleri veya bu ruha karşı oldukları için, zâten "aydın" da değildiler. Devrimci elitler açısından onlar, Türk modernleşmesinin önündeki en büyük engeldiler.

İmparatorluğun sonu ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfuz alanları genişleyen bu aydın-bürokrat azınlık¹⁵, Aydınlanma düşüncesinin ve Aydınlanma projesinin cisimleşmesi denilebilecek 1789 Fransız Devrimi önderlerinin "devrimci" ruhunun Türkiye'deki savunucularıydılar: Akl'a dayanan (yani bilime dayalı) yeni bir toplum, Akl'a dayanan yeni bir din, Akl'a dayanan yeni bir siyaset, Akl'a dayanan yeni bir kültür. Bilimizmin bilim açıklaması onlara, biraraya gelmelerini sağlayacak bir dayanışma ve işbirliği temeli sağlıyordu. Yeni Türkiye'yi bu anlayış "üniter" bir topluma dönüştürecek. Yeni bir "hakikat" keşfetmişlerdi ve bu hakikat temelinde oluşan ve giderek güçlenen bir "cemaat" in üyeleriydiler. İçinde yer aldıkları toplumun şartları dolayısıyla yalnızca "aydın" değildiler; aynı zamanda modernleşme sancıları çeken bir toplumun bürokratlarıydılar da. Onlar bürokrat aydınlar yahut aydın bürokratlarıydı.

1789 Fransız Devrimi akabinde devrimin önderlerinin siyasî uygulamalarında ve kezâ Bauman'ın sözünü ettiği Alman modernleşmesinde ve Rusya'da Stalin rejiminde örnekleri görüldüğü üzere, Türk modernleşmesi de yeni bir "merkezileştirme" ve "bürokratizasyon" faaliyetini içerir. Merkezileştirme ve bürokratizasyon ise yalnızca "modern Akıl" çerçevesinde mümkündür. Osmanlı İmparatorluğunun son dönemiyle birarada düşünüldüğünde, Cumhuriyet dönemi, Türkiye'de 1923 öncesinden beri süregelen bir merkezileştirme faaliyetinin en aşırı ve keskin, en radikal biçimini temsil eder. Bu merkezileştirme faaliyetini en iyi formüle etmiş bulunan kişi, hiç şüphesiz Gökalp'tır: Sınıf çatışması, kültürel çatışma ya da ideolojik çatışma olup ol-

15 Bu grubu ve bu grubun doğuşunu, başka bir yerde Türkiye'de yeni bir "modern epistemik cemaat" ve modern epistemik cemaatin çekirdeği olarak tanımladım, Hüsamettin Arslan, *Epistemik Cemaat*, İstanbul 1992.

mamasının hiçbir önemi bulunmaksızın, çatışmasız "tesânüde dayalı üniter bir toplum" Form pagan (müslümanlık öncesi) ve Osmanlı mirası (devlet-i ebed müddet ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin vahdeti), içerik Batı'dan (bilimiz).

Cumhuriyet'in kurucu aydın-militer bürokratları, bu hedef doğrultusunda bir dizi devrim gerçekleştirmişler; rejim ve devletin formu, eğitim, alfabe, kılık kıyâfet değişikliklerinden sonra sıra şimdi üniversiteye gelmişti. Fakat değişmeyen veya değiştiremedikleri unsurlar vardı ve bunlar da önlerindeki devâsa sorunların kaynağıydı. Mesele, aydın-bürokratların makro projeleriyle, bahsi geçen değişmeyen kalemler arasındaki çelişkiydi. Birçok şeyi değiştirmişlerdi, ancak, değiştirmeyi tasarladıkları halk bütün otantisitesiyle birlikte Osmanlı'nın bakıyesiydi; kurucu elitlerin önemli bir bölümü İmparatorluğun gizli servisinin, yani Teşkilat-ı Mahsûsa'nın (rejimler değişirken, gizli servisler değişmeyebilir) ve bir İmparatorluk dönemi partisinin (İttihad ve Terakki) üyeleriydiler. Cumhuriyet ya da yeni Türk Devleti, eski rejimle aşağı yukarı aynı coğrafyada ikamet ediyordu ve uluslararası konjonktür ve dünya toplumları hiyerarşisindeki "jeo-politik" konumu büyük ölçüde aynıydı.

3. Bir Entellektüel Diaspora ve 1933 Türk Üniversite Devrimi

Aydınlanmış yeni Türkiye Cumhuriyeti devletinin aydın bürokratları, aydınlanmış bir devlet himâyesinde bir üniversite devrimi gerçekleştirmeye karar verdiklerinde, yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, tarihin ilginç tesadüflerinden biri gerçekleşti: Nazi zulmüne maruz kalan Yahudi kökenli Alman bilimadamları Almanya'yı terke zorlandılar ya da Almanya'yı terketmek gibi bir zorunlulukla karşı karşıya kaldılar. Eğer Bauman haklı ise onlar, sınıflarda ders olarak anlattıkları, inandıkları ve icrâ ettikleri bir modern ideolojinin, daha açık bir söyleyişle "modern rasyonalizm" in ya da "bilimiz" in talihsiz kurbanlarıydılar. Bu, *Holokost*'tan kaçış, tam bir entellektüel diasporaydı. Sözünü ettiğimiz diasporanın paradoksu, bu zorunlu göçü kaçınılamaz hale getiren ve bir "Alman bilimi" nin rüyasını gören Naziler ile aynı entellektüel ideolojiyi (politik ideolojiyi değil) paylaşıyor olmalarıydı. Göçe zorlanan bilimadamları, *Holokost* ile noktalanacak bir zulmün, bir politik, etnik ve dinî hijyen hareketinin, hayatta kalma şansına sahip kurbanlarıydılar. Onlar, bilim yaptıkları, bilimadamı oldukları için değil; öncelikle Yahudi oldukları, sonra da Nazizm'e karşı Almanlar oldukları için kurbandılar. Hayatta kalmanın yalnızca

şans haline geldiği bir ortamda, bilim yapmanın, bilimsel idealler uğruna çalışmanın anlamı ne olabilir!

Zorunlu ya da kendiliğinden, göçe maruz kalmak, hayata anlamını armayan eden referans noktalarından mahrum olmak, bir tür yaşarken ölmektir. Göçe maruz kalmak, insan için, Tanrı'sından olmak, üzerinde oturduğu sâbit mekânı kaybetmek, hayatın ipini elinden kaçırmaktır. Zorunlu göçe maruz kalmak, "ontolojik güvenliği"ni kaybetmektir. Burada içine düşülen "boşluk" ya da "anlamsızlık" ve geleceğin karanlığı, ölümün soğuk yüzü kadar acımasızdır. Yalnızca hayatta kalmak önemlidir ve başka herşey ikinci planda kalır; bilim bile. Nazi zulmünden kaçan Yahudi bilimadamları açısından öncelikli sorun "bilim adamı olarak kalma ve bilim icrâ etmek" değil; Dünya'nın "sıradan insanları" gibi hayatta kalmaktı. Geleceğe bıraktıkları belge niteliğindeki anılarının satır aralarından yükselen fısıltılar, tablonun böyle olduğu izlenimini veriyor.

Zorunlu göçün psikolojik ve sosyolojik anlamını bir yana bırakalım. Bu entellektüel diasporanın yöneldiği biricik ülke Türkiye değildi. Kurbanların gidebilecekleri birçok ülke olduğu için, nereye gidebilecekleri konusunda, sınırlı da olsa, tercihte bulunma imkânları vardı. Gidilebilecek ülkelerin kontenjanları ölçüsünde birçok ülkeye göç ettiler. Ancak bu noktada, gidilebilecek ülkelerin şartları farklılıklar içerdiği için kurbanlar, bir tercihler skalasıyla karşı karşıya geldiler. Bu tercihler skalasında Amerika ve İngiltere gibi ülkeler, hem genelde hayat şartları ve kültürel şartlar hem de iş imkânları ve üniversitelerinin gelişmişlik düzeyi dolayısıyla öncelikli ülkeler arasında yer alıyordu. Fakat hepsi bu kadar değildi. Gidilebilecek ülkelerin kendi tercihleri de önemliydi ve Dünyaca tanınmış ve bilimadamları tescilli mülteci adayları şanslıydılar; çünkü, Batılı "gelişmiş" ülkelere gidebilme şansları, bilimadamı olarak "daha az başarılı görünen" kurbanlara oranla çok daha yüksekti. Dolayısıyla bu durum, göçedilen ülkeler açısından bir bilimsel düzey hiyerarşisini de beraberinde getiriyordu.

Türkiye, gidilebilecek ideal ülkeler arasında değildi. Bunu anlamak kolaydır. Dünyanın en fazla göçmen alan toplumları, en fazla refah, en fazla özgürlük sunan toplumlarıdır. Ayrıca bilim paraya dayanan lüks bir faaliyettir ve yoksul ülkelerde bilim yapmak zordur. Muhtemeldir ki Türkiye, Nazizm'in kurbanı bilimadamlarının kafasında, tercih edilebilecek son sıradaki ülkeler arasında yer alıyordu. Bununla birlikte, ülke tercihinde, Türkiye türünde ülkelerin ve Türk toplumu türünde toplumların tercih edilmesi anlamlı kılacak

bazı özellikleri de mevcuttu: Egzotik, yaşlı, gizemli, Batı'ya yakın, modernleşen ülke ve toplumlar olmak, farklı ve başka bir dünya olmak, İstanbul'a sahip olmak gibi özellikleri. Bütün bunlar, hiç şüphesiz sözünü ettiğimiz entellektüel diasporaya maruz kalanlar açısından önemlidir. Fakat bunlar aynı zamanda, Türkiye'nin modernleşmesi, modern üniversitemizin tesisi açısından da önemlidir.

Nazi zulmünden kaçan Yahudi bilim adamları açısından öncelikli sorunun "bilim adamı olarak kalma ve bilim icrâ etme" olmaması gibi, onları Türkiye'ye davet eden aydın bürokratların öncelikli ihtiyacı da "bilim üretmek" değildi ve Türkiye'nin o günkü şartlarında bu zâten mümkün değildi; öncelikli ihtiyaç yeni devlete yeni bir resmi "ideolojik" temel, başka bir söyleyişle bir meşrûiyet temeli sağlamak, modern bir bürokratik kadro yetiştirmek ve imparatorluk bakıyesi bir halkı sekülerize ederek "muasır medeniyet seviyesine yükseltmek", üniter bir yapıya kavuşturmak, bir "ulus"a dönüştürmekti (modern bilimin Batı'da buna benzer bir kaderi paylaşıp paylaşmadığı ayrıca tartışılabilir).

Bu hali ile 1933'de Darü'l-fünûn'unun yerini alan üniversite ya da 1933 Üniversite Devrimi, "Cumhuriyet Projesi" diye adlandırılabilir bir büyük projenin ana parçalarından biridir.* Bütün makro devrimler "politik"tir. Bütün devrimler, "yeni ve temiz" bir sayfadan, bir "sıfır noktası"ndan hareketle yeni bir toplumun inşa edilebileceği temel varsayımına dayanırlar. Bu "devrimlerin ruhu"dur. Her devrimin kazananları ve kaybedenleri vardır. 1933 Türk Üniversite Devrimi'nin kaybedenleri, üniversiteden tasfiye işlemine maruz kalmış çok sayıda hocaydı. Başlarına gelen şey, Yahudi kökenli Alman bilimadamlarının başına gelen şeyin aksine, bir "mini" diasporaydı. Onlar daha "soft" bir entellektüel diasporanın kurbanlarıydılar. Türkiye gibi "devlet merkezli" ülkelerde, devlet kapısı dışında entellektüel faaliyette bulunmanın zorlukları düşünülürse, maruz kaldıkları şey bir mini diasporaydı; "mini ve soft" bir diasporaydı, çünkü ülkelerinde kalabilmek gibi bir şansları vardı. Onları "mini" diasporaya maruz bırakan şey, "bilimsel" yetersizlikleri değildi. Onlarla onları üniversiteden tasfiye eden kadrolar arasındaki fark, "Tanrılı" bilim ile "Tanrısız" bilim arasındaki farktı. Kurucu kadroların modern devlete

* Hiç şüphesiz, 1933 Üniversite Devrimi, başlı başına bir yorum konusu olarak ayrıntılarıyla birlikte ele alınabilir. Burada genel bir yorumla yetinmeyi denedim. Konuyla ilgili ayrıntılar şu kitapta bulunabilir: Ali Arslan, *Darülfünundan Üniversiteye*, İstanbul 1995.

"temel" gördükleri bilimi, onlar inançlarını ve geleneklerini doğrulayan "otorite" olarak görmekteydi. "Aydınlanma"yı, "Nûr Devri" diye tercüme ediyorlar ve "aklın ve ilmin nûruna" yürekten inanıyorlardı. İnanışları şey muhtemelen, inançlarını ve geleneklerini tasdik ve te'yid eden bir "bilim"di ve "pagan bilim"i reddediyorlardı. Bu anlamda onlar da "soft bilimizm" anlamında "bilimistiler". Siyasî bir çizgiye yerleştirmek gerekirse, onlar "kültürel muhafazakârlar"dı ve muhtemelen Cumhuriyet'in kurucu önderlerinin icraatlarının önemli bir kısmına muhaliftiler. Ve kaybettiler.

Ve son olarak, bilim ve üniversite, Cumhuriyet'in kurucu önderleri için etkili ve elverişli bir politik ve kültürel silah olma fonksiyonuna da sahipti. Amaçları öncelikle, Batılı modern üniversitelerle rekabet edecek bir kurum yaratmak değildi; bu da olabilirdi, fakat öncelikli sorun üniversiteyi dünya üniversiteleriyle rekabet misyonu ile donatmak değil, Osmanlı geçmişinin, geleneğinin ve dinin, kısacası eski zihniyetin temsilcileriyle mücadeleyi kolaylaştıracak "politik ve kültürel" bir silaha sahip olmaktı; üniversite, bilim ve müstakbel bilimadamları ordusu bu silahın ta kendisiydi. Bilim, dönemin şartlarının doğurduğu "jakoben" siyasetin, "halka rağmen halk için" eylemde bulunmanın en etkili aracı haline geldi. Üniversite, Osmanlı bakıyesi bir halkın dönüştürülmesinde, en az, temel eğitim kurumları, basın ve "meclis" kadar önemliydi; hatta belki onlardan çok daha önemli.

1930'lu yıllarda entelektüel diasporaya maruz kalan Yahudi kökenli Alman bilimadamlarının durumu, bu amaçlar için eşsiz bir fırsat sağlıyordu. Onlar Almanya'yı terketmek zorundaydılar ve Türkiye gidebilecekleri ülkelerden biriydi. Türk yetkililer, yeni üniversite için bilimadamı "idhal" etmeyi düşünüyorlardı ve bu "idhal" işleminde alınacak bilimadamlarında arayabilecekleri tek şart ya da kriterleri vardı: Tercih edilecek bilimadamının "alanında isim sahibi olması".¹⁶ Entelektüel diasporaya maruz kalan bilimadamlarının temsilcileriyle Türk yetkililer arasında Ankara'da yapılan bilimadamı pazarlığıyla ilgili bir metin, bu durumu açıkça ortaya koyar:

"Uzun masa reform komisyonu üyeleri ve Bakanlık görevlileri ile çepeçevre sarılmıştı ve hızlı hızlı her sözü not ediyorlardı. Konuşmalar Fransızca yapılıyordu. 'Bize ... için bir profesör önerir misiniz?' Yardım cemiyetinin kartotekstini bir cep defterine

16 Ernst Hirsch, *Anılarım/ Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi*, Ankara 1977, 190.

not etmiştim ve hiç duraksamadan üç isim söyledim. Kısa özgeçmişlerini okudum, şimdiye kadar olan faaliyetlerine değindim ve daha önce Zürih'te karşılaştığım ikisi hakkında kişisel yargılarımı belirttim. Üçünü de listeye alıp, asıl seçimi daha sonra yapmayı önerdim. 'Bize ... için bir profesör önerir misiniz?' Bu sorular bir öğle sonrası boyunca soruldu ve artan bir gerilimle bunları cevaplandırdım. Biliyordum ki, bu saatlerin Almanya'dan rezilce ve alçakça kovulmuş kişiler için yaradılış kadar anlamı vardı. Harika ve Batı'nın pisliğine bulaşmamış bir ülke keşfediyordum!"¹⁷.

Metinden de açıkça anlaşılabilceği üzere, pazarlığın taraflarından biri için sorun, bir hayatta kalma, bir varolma sorunu, diğeri için Türk Devrimi'ne armonisini armağan ederek tamamlayacak notalardan birini daha yerine koyma sorunuydu. Taraflardan birinin "Batı'nın pisliğine bulaşmamış bir ülke keşfettiği" yerde, diğeri, Batı'yı Batı yapan değerlerden birinin canlı aktörlerini keşfediyordu. Trajik bir sahne! Türk yetkililerin bilimadamı idhalinde "alanında isim sahibi olmak" dışında başka hiçbir kriter yoktu; çünkü, başka kriterlerin olabilmesi için, idhali düşünülen bilimadamlarının önceden tanınmış olması, açılacak yeni üniversite için uzun ve kapsamlı bir hazırlığın yapılmış olması gerekirdi. Türk yetkililerin, kendi politik sorunlarının aciliyeti sebebiyle, bu tür bir hazırlık çalışmasından ve çok daha önemlisi "tek ülkeden" bilimadamı idhalinin, Türkiye'de bilimin başarılarına gölge düşürebileceğini görecektir tecrübeden ve muhtemelen bunları mümkün kılacak ekonomik ve kültürel imkânlardan yoksun buldukları anlaşılıyor. Yerine getirme mecburiyeti duydukları şey, yeni devlete yeni bir üniversiteydi.

*Holokost'*u doğuran projenin, 1789 Fransız Devrimi ve XX. yüzyıldaki Stalin diktatörlüğü uygulamalarıyla birlikte düşünüldüğünde, modern rasyonalist projenin kurbanı durumunda bulunan ve Türk üniversitelerinde istihdam edilen Alman bilimadamları artık Türkiye'de idiler ve kurtulmuşlardı; ancak savaş ve soykırım bütün şiddetiyle devam ediyordu. Dostlar, akrabalar, çoğunun durumunda anne, baba ve kardeşler *Holokost'*ün ya artık hayatta olmayan kurbanlarıydılar ya da Nazi kamplarındaydılar ve onların bu şartlar altında bir başka ülkede, yabancıları oldukları bir dünyada "bilim" yapmaları gerekiyordu. Başarılarını etkileyecek ve kendilerinden kaynaklanmayan başka bir faktör de Türkiye'deki üniversite şartlarının durumuydu: Bina yoktu, kütüphane ve kitap, laboratuvar ve derslerini dinleyecek evsafa öğrenci yoktu

17 Widmann, *a.g.e.*, 43-44.

ve yine de bilim yapmak gibi bir yükümlülükleri vardı. Sürgün Alman bilimadamlarının anılarından anlaşılacağı üzere, başarılarını etkileyen önemli sorunlardan biri de dil sorunu idi. Bu sonucusu gerçekten de önemli bir sorundu, çünkü bir toplumu anlamak, o toplumun mensuplarına kendisi "evrensel" de olsa bilimi anlatmak ve öğretmek, o toplumun dilini bilmeyi gerektiriyordu. Muhatap oldukları toplumun öğrenci üyelerinden kaynaklanan dezavantajlar vardı; onlar ne Alman hocalarının dilini, ne de öğrenmeye can attıkları bilimin dilini biliyorlardı. Başlangıçta, sözleşme talimatnâmelerindeki "Türkçe'yi öğrenme" maddesini kabul ettiler, fakat çok azı Türkçe'yi okuyacak ve yazacak kadar öğrenebildi ve Türkçe ders anlatabildi. Sözleşmeleri belirli süreleri içeriyordu ve Türkiye'de uzun süre kalmayı zâten düşünmeyen büyük çoğunluğu Türkçe öğrenmeden Türkiye'yi terketti. Dil engeli, Türkiye'deki başarılarını büyük ölçüde etkiledi. Türk toplumuyla hiçbir zaman yeterli düzeyde ilişkiye giremediler; Türkiye'deki hayatları bir tür koloni hayatı olarak kaldı. Bu tür olumsuzluklarına rağmen, onlar için Türkiye, bütünüyle bir olumsuzluklar ülkesi değildi. Türk toplumu egzotik bir toplumdur:

"İstanbul, kana bulanmış Avrupa'nın ötesinde, kendi kaderiyle yaşayan eşsiz bir cennet ve Doğu'nun büyüsunü temsil ediyordu".¹⁸

Sürgün Alman bilimadamlarının muhatapları açısından durum farklıydı. Türk toplumu açısından onlar Alman, Yahudi, ateist ya da hristiyan, sosyalist yahud liberal değil, modern bilimin, modernite diyebileceğimiz sürece içeriğini armağan eden rasyonalist ya da bilimist ruhun "nötr" mini peygamberleriydiler.¹⁹ Türk modernleşmesinin aydın-bürokrat önderlerinin yapmayı

18 Hirsch, *a.g.e.*, 203 vd.

19 1933'te Türkiye'ye gelerek İstanbul Üniversitesi'nde çalışmış bulunan felsefeci Hans Reichenbach'ın da içinde yer aldığı bir başka Yahudi kökenli bilimadamı grubu olan, Amerika gibi başka Batılı ülkelere göçetmek zorunda kalan Yahudi kökenli Viyana ekolü düşünürlerinin entellektüel ve politik tutumları, Nazi zulmüne uğrayan bilimadamlarının zihniyetleri konusunda ipuçları vermektedir. Onlar, Bauman gibi, Nazi Toplum Projesi'nin Aydınlanma Projesi ile aynı entellektüel ve tarihî kaynaklardan, yani modernite sürecinden beslendiğini düşünmüyorlardı. Bilimist tutumlarında görüldüğü üzere, onlar, tarihten, kültürden ve başka toplumsal faktörlerden arındırılarak onların üstüne ya da dışına çıkarılmış "evrensel ve nötr" bir bilim anlayışının, nazizme mücadelelerinde kendilerine eşsiz bir silah sağladığını düşünüyorlardı. Aslında Naziler de onlar kadar "modern"di. Konuyla ilgili olarak bkz. Philip Frank, *Modern Science and Its Philosophy*, New York 1975, 47-48, 247-8; M. J. S. Hodge ve G.N. Cantor, "The Development of Philosophy of Science since 1900",

tasarladıkları şey, bu "mini" peygamberler farkında olmasalar da, apaçıktı: Türk toplumunu eğitim ve öğretim kurumları vasıtasıyla derin ve etkili bir sekülerizasyon ya da modernleşme sürecinden geçirmek. Hirsch'in anılarına başvurmak bu noktada anlamlı olabilir:

"Kemalist Türkiye'nin kendisinden beklediği ve talep ettiği ödevleri yerine getirecek durumda olmayan bir yüksek okul kapatılmış ve yerine yeni baştan bir üniversite, İstanbul Üniversitesi kurulmuştu. Başka bir deyişle, imzaladığım sözleşmenin temelinde, en azından benim görüşüme göre, bilimsel görüşlerimle tamamen özgür olmakla birlikte, Cumhuriyet'in ilanının ilk onyılı içinde yapılanlara saygı duymam yatmaktaydı. Ama Türkiye'nin o tarihte aşağı yukarı 16 milyon kadar olan nüfusunun geleneksel hayat şartları, alışkanlıkları, âdet ve görenekleri, tasavvur ve kurumları açısından bu dönüm noktasının ne kadar derin bir müdahale olduğunu, biz yabancı profesörlerden hangimiz sezebiliyorduk acaba? (...) Yüzyıllardır varlıklarını sürdüren ve halkın nezdinde dinle sıkı bağları olan bu kurumlar, birdenbire süpürülüp atılmış, yerlerinde doğan boşluk kapatılamamıştı. İçimizden hangimiz, halkın o güne kadar kullanageldiği bin yıldan da daha eski takvim hesabı yerine, 1. 1. 1926 tarihinde Hristiyan takviminin ve uluslararası saat hesabının geçirilmesinin zorluklarını ve buna karşı tepkileri değerlendirebilecek durumdaydık? Biz yabancılardan hangimiz, Anadolu köylüsüyle eğitim görmüş Türk arasındaki derin uçurumun bilincindeydik ki? Hangimiz bu eğitim görmüş kişilerin oluşturduğu tabakanın toplam nüfusa oranla ne denli ince kaldığını bilebilirdik? Hangimiz Türkiye Büyük Millet Meclisi denen parlamentonun terkiibini ve gerçek gücünü yakından tanıyordu?"²⁰

Entelektüel diasporaya maruz kalan Alman bilimadamlarının yeni Türk üniversitelerine kabulü ve istihdamı olayı, "insanî değerler" açısından bakılarak bir değerlendirmeye tâbi tutulabilir. Alman bilimadamlarının, hizmette

Companion to the History of Modern Science, ed. R. Colby ve diğerleri, Londra ve New York 1990, 838-52.

- 20 Hirsch, *a.g.e.*, 292-93. "Kemalist Türkiye'nin üniversiteden beklediği şey, yeni üniversitenin kurucu siyasî önderlerden biri, dönemin Milli Eğitim Bakanı'nca şöyle özetlenmiştir: "Yeni üniversitenin en esaslı vasfı millîliği ve inkılapçılığıdır. ... Türk inkılabının ideolojisini yeni üniversite işleyecektir. ....", Ali Arslan, *a. g. e.*, 359.

buldukları üniversite kürsülerindeki çalışmaları ve başarıları ya da başarısızlıkları açısından, başka bir söyleyişle "bilimadamları" olarak başarıları ya da başarısızlıkları açısından bir değerlendirme yapmak da mümkündür ve hiç şüphesiz, yürüttükleri çalışmalara Türkiye'de üniversitenin şekillenmesi ve gelişimi açısından da bakılabilir. Ancak, bu metnin konuyu ele alış konteksti onların bir başka açıdan, 1933 Türk Üniversite Devrimi'nin aydınlanmış faillerinin üniversiteye yüklediği misyon açısından değerlendirilmesini gerektiriyor. Elinizdeki metin açısından önemli olan, faaliyetlerinin düşünülmemiş ve tasarlanmamış sonuçlardır.

1933 Türk Üniversite Devrimi, misyonunu önemli ölçüde gerçekleştirmiş bir "Devrim"dir ve bu başarıda Türkiye'ye sığınmış bulunan Alman bilimadamlarının payı büyüktür. Türkiye'de kaldıkları süre zarfında üniversite kürsülerinde dersler, halka açık konferanslar verdiler ve yeni Türk üniversiteleri için gerekli bir hoca kadrosu, "bilimist" bir hoca kadrosu yetiştirdiler. Gerçekte yaptıkları şey, kendilerinin bilincinde olup olmamalarının hiçbir önemi bulunmaksızın, bilim icrâ etmekten daha fazla birşeydi. Onlar, "modernitenin ruhu" denilebilecek bir şeyi, rasyonalist ve bilimist bir zihniyeti ya da dünya görüşünü, "gelenekten muzdarib" bir topluma, ezici çoğunluğu geleneksel dünya görüşüne bağlı bir topluma, modernleşme ya da sekülerleşme sancıları çeken bir siyasî yapıya taşıdılar. Bu, cumhuriyetin kurucu kadrosunun da içinde yer aldığı bir "epistemik azınlığın" "klasik epistemik cemaat" karşısında güç kazanarak genişleyerek büyümesi gibi bir sonuca önemli katkılar sağladı. Bu katkı, bir anlamda, yeni devletin takviyesi, yeni Türk devletin yönetici bürokratlarına halk desteğinin takviyesi anlamına gelir. Diasporaya maruz kalmış, Türk üniversitelerinde hizmet vermiş bulunan Alman bilimadamları, yetiştirdikleri öğrenciler ve hocalar aracılığıyla, Türk modernleşmesinin ve sekülerleşmesinin "yabancı" aktörleri oldular. Türkiye'yi terkettiklerinde arkalarında artık, mensupları kabul etmeseler bile, modern bilime "seküler bir din olarak iman etmiş" bir "seküler müminler" cemaati vardı. Bunun "modern" Türk devleti ve hedefleri açısından önemli bir kazanç olduğu, şüpheye yer bırakmayacak ölçüde apaçıktır. Fakat, aynı şeyin "akademik ve entellektüel" mirasları için de söylenip söylenemeyeceği, hep tartışmaya açık bir konu olarak kalacaktır.